

חזון הלב והעורקים – ישראל כמדינת מרכז

תפיסת הביטחון של ישראל לכודה בין שתי גישות ותיקות שאין ביכולתן להבטיח את קיומה העתידי. הפתרון עמון באימוץ גישה אסטרטגית חדשה, שיסודה בהפיכת ישראל למרכזה של רשת תשתיות אזורית

כיצד תוכל מדינת ישראל להבטיח את קיומה לעשרות השנים הבאות? זו שאלה נוקבת מאין כמותה, ואף על פי כן מעטים מאוד הניסיונות לענות עליה באופן כן ורציני. כפי שהבחינו אבות תפיסת הביטחון הישראלית, ובראשם דוד בן-גוריון, מדינת ישראל סובלת מנתוני פתיחה גרועים במיוחד המתבטאים בחוסר סימטריה ניכר בגודל האוכלוסייה והשטח בהשוואה לאויבותיה בעולם האסלאמי. נוסף על כך, מדינת ישראל נתפסת בעיני חלקים גדולים מן הציבור והשליטים במזרח התיכון כנטע זר שכל קשר איתו הוא בחזקת טאבו (הגם שתפיסה זו החלה להיסדק מאז החתימה על הסכמי אברהם), והדבר מיתרגם לחיסרון מובנה במסגרת הפוליטיקה הצינית של המוסדות הבינלאומיים.

ככלל, אפשר לומר שחוסר הסימטריה בין ישראל לשכנותיה הוביל לשני זרמים מרכזיים של אסטרטגיה-רבתי ישראלית. הראשון מבוסס על גישת "קיר הברזל" של ז'בוטינסקי, ולתרגומה המעשי שערך לאחר מכן בן-גוריון. גישה זו דוגלת בטיפוח רכיבי העוצמה השונים של ישראל כאמצעים ליצירת הרתעה, ובסופו של דבר לייאוש

רון דויטש הוא דוקטורנט ליחסים בינלאומיים באוניברסיטה העברית, החוקר את ההגות של הריאליזם הפוליטי והגיאופוליטיקה של המזרח התיכון. המאמר נכתב במסגרת תוכנית צ'צ'יל לאסטרטגיה מדינית וביטחונית של מכון ארגמן מבית קרן תקווה.

של מדינות ערב מהניסיונות להשמדת ישראל. הזרם השני – שהגיע לשיאו בחזון "המזרח התיכון החדש" של שמעון פרס – שם במרכז את החתירה להסכמי שלום כגורמים "מייצרי מציאות" (במילותיו של יגיל הנקין) שעצם החתימה עליהם היא אינטרס ישראלי!¹

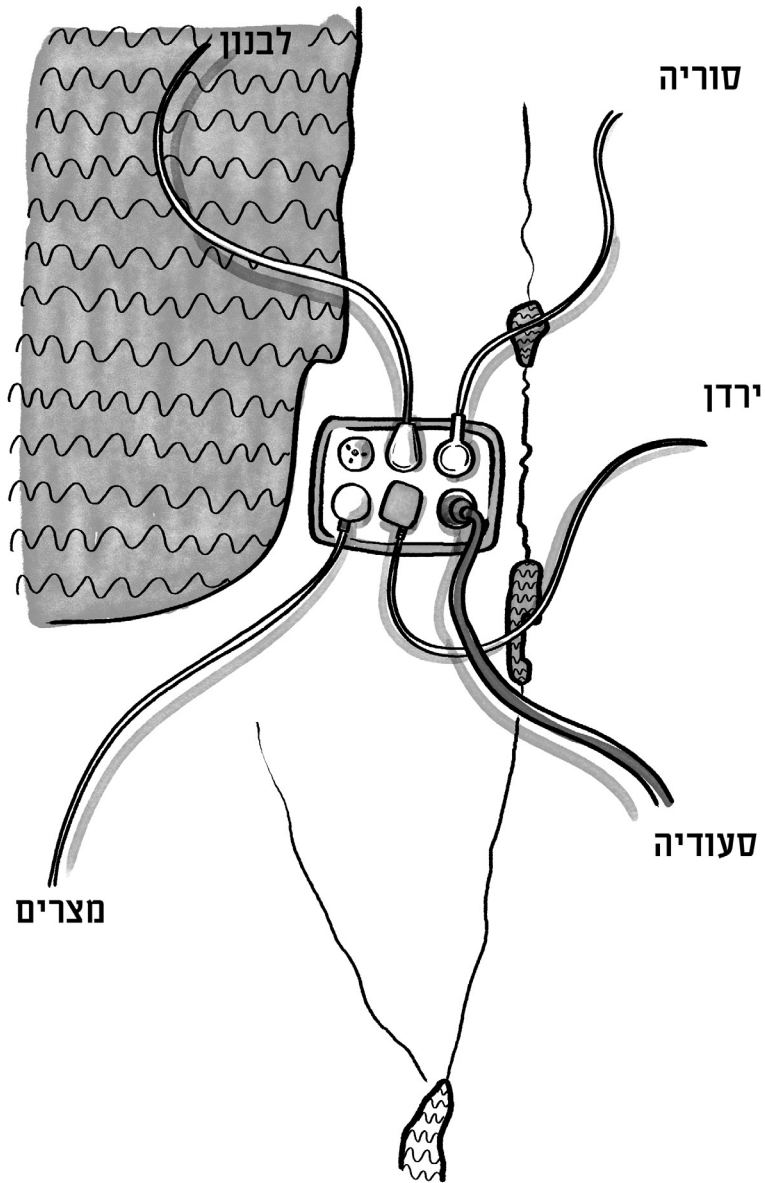
כישלוננו של הזרם השני כבר הומחש היטב בשלושים השנים האחרונות – מאוסלו ועד אנאפוליס. מנגד, הסכמי אברהם חיזקו את תוקפו של הרציונל שמאחורי תפיסת קיר הברזל הז'בוטינסקאית – עוצמה וביטחון מייצרים שלום, ולא להפך. לראיה, בעשור האחרון אזכור האפשרות של סכנה קיומית על מדינת ישראל (למעט בהקשר של הגרעין האיראני) נהפך לדבר כמעט אנכרוניסטי. הזינוק של הכלכלה הישראלית, הפריחה ביחסיה של ישראל עם מעצמות ומדינות מפתח, וכן יעילותה היחסית של ההרתעה כלפי שחקנים עוינים, לצד הצלחות טקטיות במסגרת "המערכה שבין המלחמות", הובילו – ואין באמירה זו התעלמות מהאתגרים כבדי המשקל, מבית ומחוץ, שהתייצבו לפתחנו בעת האחרונה – לשגשוג ויציבות חסרי תקדים.

זאת ועוד, ההתבטאויות של ראש הממשלה נתניהו ובכירים נוספים על הסכם השלום עם סעודיה, שנמצא כביכול בהישג יד, מעלות לראשונה את האפשרות של הכרעה בסכסוך היסטורי. נורמליזציה ישראלית-ערבית מלאה ללא ויתורים של ממש בזירה הפלסטינית? תהווה הישג של ממש לדוקטרינת קיר הברזל. אף על פי כן, עלינו לשאול את עצמנו בכנות: האם מימוש מלא של הדוקטרינה אכן יבטיח את קיומה של מדינת ישראל לטווח הארוך?

ברי כי הדבר יבצר את ביטחונה של ישראל ויאפשר קפיצת מדרגה במאבק נגד האיומים האזוריים נגדה, ובראשם איראן. אולם ביצור ביטחונה של מדינה אינו מבטיח את קיומה. במזרח התיכון, גם מדינה שאינה מנודה יכולה למצוא את עצמה נתונה לאיומים אסטרטגיים. המילה "נורמליזציה" כשמה כן היא – מבטאת שדרוג ביחסים בין ישראל ומדינות ערב ממצב של חרם ונידוי למצב "נורמלי". דא עקא, המצב ה"נורמלי" במזרח התיכון הוא מצב של כאוס, חוסר יציבות ומאבקי כוח בין-מעצמתיים.

בהקשר זה, חולשתה של גישת קיר הברזל טמונה בכך שהיא מתארת את העולם הערבי והמוסלמי כמעין יצור מונוליתי הפועל באופן מחושב נגד ישראל. היא מתעלמת מכך ששורשיה של האלימות נגד ישראל אינם תלויים רק באידאולוגיה טהורה, אלא גם באנרגיות הרסניות שמייצרים הדינמיקה השבטית והמאפיינים הדמוגרפיים והגיאוגרפיים של האזור – אנרגיות שמדינת ישראל משמשת להן אגן ניקוז נוח. קיר הברזל יוציא את ישראל ממעמד המנודה הנצחית, אך כשלעצמו לא יגאל את המזרח התיכון מהדינמיקות האלימות.

מעבר לכך, גישת קיר הברזל אינה נותנת מענה לאתגרים אסטרטגיים שמקורם מחוץ למזרח התיכון. הדוגמה המרכזית בהקשר הזה היא דעיכת העוצמה האמריקנית,

והשלטת דומיננטיות סינית עתידית באזור. הענק הסיני – כאימפריה דורסנית ולא דמוקרטית – עלול להתגלות כאיום מסדר גודל אחר לגמרי, אפילו בהשוואה לאיראן. תשקיע ישראל ככל שתשקיע בביצור הקיר, אם אותו ענק יגיע למסקנה שהיא עומדת בדרכו – קיר הברזל לא יהיה חזק יותר מדף נייר. איומים נוספים שכבר מתחילים להסתמן בתקופה האחרונה, כמו שחיקת הטאבו הגרעיני (בעקבות המלחמה באוקראינה) ומתקפות סייבר רחבות היקף, רק ממחישים עד כמה הדינמיקה ההפכפכה והבלתי מרוסנת של הגיאופוליטיקה העולמית מהווה בית גידול ל"ברבורים שחורים" שאי אפשר לצפות אותם מראש, על אחת כמה וכמה לא להתכונן אליהם. לכן, העוצמה הישראלית – גם בעידן הנורמליזציה – עשויה להכזיב אם לא תימצא הדרך למסד אותה כך שתוכל לשרוד גם במצב של משברים כלכליים או שינויים גיאופוליטיים גדולים.

כל זה מוביל אותי למוטיבציה הבסיסית של המאמר: הצורך לקדם דיון על העידן שלאחר קיר הברזל. על מדינת ישראל "לעבור את הקיר" ולפתח חזון אסטרטגי ריאליסטי, אך גם דינמי ויוזם. דא עקא, השיח המדיני-ביטחוני במדינת ישראל לכוד בין שתי המסגרות התפיסיות הללו – "קיר ברזל" מחד גיסא ו"מזרח תיכון חדש" מאידך גיסא. עולם המושגים שבמסגרתו מתנהלים הדיונים בנושאים אלו במכוני המחקר ואמצעי התקשורת הוא דל וממוחזר. במאמר זה אני מבקש להציע מושג חדש – "מדינת מרכז" – ולשרטט את קווי המתאר לגישה אסטרטגית שאכנה "מודל הלב והעורקים", גישה שמטרתה להבטיח את ביטחונה של ישראל באמצעות הפיכתה לנווה מדבר בעל חשיבות קריטית לשגשוגן ולצמיחתן של מדינות האזור. מודל זה גם עולה בקנה אחד עם התפקיד הפוליטי שמייעדים התנ"ך וחז"ל לארץ ישראל ולעם ישראל – הלוא הוא אתוס ה"מרכז" שעליו ארחיב בהמשך. השילוב של שני ההיבטים הללו – המועיל והצודק – הופכים בעיניי מודל זה לאפקטיבי, ואף, גם אם לא באופן מיידי, לישים מבחינה פוליטית.

בין "הלב והעורקים" ל"מזרח התיכון החדש"

זהו, בתמצית, הרעיון המסדר שמאחורי מודל הלב והעורקים: מדינת ישראל תוכל להבטיח את קיומה לשנים קדימה אם תצליח להפוך לצומת מרכזי ברשת הכלכלית האזורית, עד שכל פגיעה בה תגרום להלם אזורי. הדרך לעשות זאת היא באמצעות אסטרטגיה מבוססת תשתיות בתחומים שבהם מדינת ישראל מחזיקה (או יכולה להחזיק) ביתרון יחסי, כגון תחום המים, האנרגיה, התחבורה ותקשורת הנתונים. כשיווצר מכלול מסיבי דיו של צינורות גז ומים, תשתיות תקשורת, כבישים ומסילות רכבת הנפרסים ממדינת ישראל לעבר המדינות המקיפות אותה – ישראל תהפוך ל"לב" האזורי, והתשתיות הנפרסות ממנה יהיו ה"עורקים" המזרימים חיים לאזור כולו. כך יהפוך ביטחונה של ישראל מאינטרס ישראלי בלבד, לכורח אזורי.

כל זה טוב ויפה – עשוי לומר הקורא הערני – אבל האין זו בסך הכול גרסה עדכנית לתפיסת "המזרח התיכון החדש" של שמעון פרס?

אלא שהדמיון בין מודל "הלב והעורקים" ו"המזרח התיכון החדש" הוא למראית עין בלבד, שכן שני המודלים נשענים על מנגנונים שונים לחלוטין. כפי שאראה להלן, תפיסת "המזרח התיכון החדש" משקפת גישה ליברלית הרואה בגלובליזציה גורם שיכול למתן סכסוכים בין מדינות באמצעות מה שמכונה "תלות גומלין מורכבת" – מונח שעליו ארחיב בהמשך. המודל שאני מציע אינו מתיימר ליצור מארג שוויוני של יחסי תלות הדדיים בין מדינות האזור, ואינו מסתמך כהוא זה על רציונליות של שחקן כלשהו (במובן של עריכת שיקולי עלות-תועלת מופשטים) – אלא על אינסטינקטים בסיסיים: דחפים מורגשים היטב ובלתי ניתנים להתעלמות.

אחד היסודות התיאורטיים המרכזיים העומדים בבסיס רעיון "המזרח התיכון החדש" שפרס שמעון פרס בספר בעל אותו שם, הוא הצורך ב"חשיבה חדשה על יסודות הביטחון", הנובע משינויי הנסיבות בעולם המודרני. פרס מצביע על הנסיבות החדשות תוך כדי שהוא יוצא נגד תפיסות הביטחון הקלאסיות:

העיונות החדשים הם מול תהליכים, או מול התפתחויות. אין תשובה צבאית לאיום הגרעיני. אין תשובה צבאית לעוני ולפונדמנטליזם, אין תשובה צבאית לטרוריות קנאי ואין תשובה צבאית להרס ולחורבן, שהאדם זורע בסביבתו האקולוגית.³

ומה פשרה של אותה "חשיבה חדשה על יסודות הביטחון"? אם לתמצת את ההיגיון של פרס במשפט – ביטחונו של אדם בתל-אביב כרוך ברווחתם של בני אדם במצרים, ירדן וסוריה, שכן "המחסור הכלכלי והמצוקה החברתית, [הם] עריסת הפונדמנטליזם ... מחסור, המוליד מצוקה, המוליכה אל הפנאטיות והפונדמנטליזם ומשיחיות השקר האנטי-רציונאלית".⁴ כיוון שכך, המדינה הבודדת מאבדת את יכולתה לספק את ביטחונם של תושביה ונדרשת למסגרת ביטחון רחבה יותר. פרס קורא אפוא לכינונה של "מסגרת אזורית משותפת" ש"עצם קיומה ישנה את פני האזור" ויבטיח "פיתוח כלכלי, שגשוג לאומי ורווחת הפרט".⁵ זאת, בין היתר בעזרת שורת מיזמים חוצי גבולות כמו צינורות מים ורשת רכבות ושדות תעופה משותפים.

רעיון המזרח התיכון החדש של פרס קשור קשר הדוק לשני מושגים מתחום התיאוריות של היחסים הבינלאומיים. המושג הראשון הוא מושג "הביטחון הקיבוצי", המוכר בעולם המחקר גם בשם "קהילת ביטחון פלורליסטי". מושג זה, שהתפתח לאחר סיום המלחמה הקרה, מהווה פיתוח לרעיון "קהילות הביטחון" של קרל דויטש משנות החמישים,⁶ ששורשיו מגיעים עד לאידאליזם של וודרו ווילסון.⁷ רעיון הביטחון הקיבוצי מתיימר להציב חלופה לגישה הריאליסטית ששלטה בכיפה לאורך המחצית השנייה של המאה העשרים, ושמה דגש על הפעילות של המדינה בזירה הבינלאומית כיחידה ריכוזית ועצמאית הפועלת באנוכיות להבטחת קיומה. בלב

רעיון קהילות הביטחון ניצבת הטענה שמדינות שיקיימו ביניהן אינטגרציה ויצליחו ליצור תחושת קהילתיות הדדית, תוכלנה בדרך זו לכונן שלום עמוק יותר, ולא רק סדר בינלאומי יציב. במילים אחרות, שלום בר-קיימא יושג על ידי מדינות שיצליחו להתעלות מעל תחושת ה"אני", אל ה"אנחנו".

המושג השני שאליה מתקשר "המזרח התיכון החדש" – הגם שאינו מוזכר בשם זה על ידי פרס – הוא "תלות גומלין מורכבת". הרעיון הבסיסי שמאחורי מושג זה הוא שניתן למתן את אופייה ההיררכי והכוחני של המערכת הבינלאומית באמצעות טיפוח קשרים מורכבים בין המדינות. תומכי גישה זו טוענים כי הגישה הריאליסטית, המדגישה את חתירת המדינות השונות לסיפוק צורכי הביטחון שלהן, מובילה מעצמות לרכז בידיהן כוח צבאי וכלכלי שיאפשר להן להעמיד תכתיבים למדינות חלשות יותר. לשיטתם, ככל שייוצרו יותר ערוצי סחר וקשר, בתחומים מגוונים ככל האפשר ובין כמה שיותר מדינות, השימוש הבינלאומי בכוח יאבד מעילותו ואף יפעל כחבר פיפיות כלפי המעצמה שתפעיל אותו. מנקודת מבט ליברלית, רשתות כאלו מגלמות פוטנציאל למיתון השימוש בפוליטיקה של כוח ולצמצום פערי הכוחות המיטיבים עם המעצמות, שיינזקו גם הן מפגיעות במארג הקשרים הבינלאומי.⁸

חזון "המזרח התיכון החדש" של פרס הוא אפוא הגרסה הישראלית לתיאוריות אמריקניות פופולריות מתחילת שנות התשעים. הדבר לא מונע מדוברים שונים להדהד כיום את אותם טיעונים כאילו מדובר בחידוש מרעיש. כך למשל, בהרצאה שנשא העיתונאי האמריקני תומס פרידמן בכנס השנתי של המכון למחקרי ביטחון לאומי ב-2020, הוא טען כי אנו נמצאים כיום בעולם של תלות גומלין שבו "נפילתו של היריב מסוכנת יותר מעלייתו".⁹ לדבריו, המשמעות לישראל בהקשר זה היא שינוי האתגר הגיאופוליטי הבסיסי שלה:

בשישים שנות חייה הראשונות, האתגר הגיאופוליטי העיקרי של ישראל היה לנהל כוח, את הכוח שלה ואת הכוח של שכנותיה. האתגר הגיאופוליטי המרכזי של ישראל בעתיד יהיה לנהל את החולשות של כל שכנותיה ושל המדינות המתפרקות סביבה.¹⁰

הניסיון להסתכל על המזרח התיכון כרשת מורכבת של תלות גומלין, שבה שתי החלופות הן ביטחון לכול או היעדר ביטחון כללי, עשוי להישמע מרענן ומעורר סקרנות, אך במבט מעמיק הוא כולל כמה ליקויים בולטים. על הראשון ביניהם אפשר ללמוד מדבריו של הנרי קיסינג'ר בספרו דיפלומטיה. הבעיה ב"ביטחון קיבוצי", לפי קיסינג'ר, היא שגם אם מדינות יסכימו מראש להתאגד נגד כל תוקפן המנסה להפר את השלום, לעיתים רחוקות בלבד – אם בכלל – הן יסכימו על ההתרחשויות המצדיקות יציאה לפעולה, או על הפעולה שיש לנקוט.¹¹ טענה זו תקפה עוד יותר כאשר האויבים הפוטנציאליים אינם מדינות או שחקנים קונקרטיים אחרים אלא "תהליכים" אמורפיים, כדברי פרס. יהיה זה תמים אפוא להניח שמחויבותן של

המדינות לביטחון הקיבוצי יעלה על מחויבותן לאינטרס המדינתי שלהן. יתרה מכך: מדינה שתהיה תמימה מספיק כדי ליישם מדיניות אלטרואיסטית כזאת, תיפול בעצמה קורבן להתנהלות האנוכית של המדינות האחרות.

שנית, בניגוד לתקווה הליברלית, מצב של "תלות גומלין מורכבת" לא צפוי לבטל את היחסים ההיררכיים שבין המדינות. גם ברשת בינלאומית של תלות גומלין ייווצרו צמתים מרכזיים יותר ופחות. המדינות שיחזיקו בצמתים המרכזיים יזכו לנכסיות ומנופי השפעה (שאינם צבאיים גרידא), בעוד אחרות יידחקו לשוליים ויאבדו מהשפעתן.¹² טיעון כמו שהעלה פרידמן – שנפילתו של היריב במציאות הנוכחית מסוכנת יותר מעלייתו, ושמצב זה מוביל לשינוי אופיים של האתגרים הגיאופוליטיים – הוא פשטני ומוטעה. נפילת היריב מסוכנת רק אם שתי המדינות הן צמתים מרכזיים המקיימים יחסי גומלין באותה רמת אינטנסיביות, כמו, לדוגמה, ארה"ב וסין; מיותר לציין שלא זה הוא המצב בין ישראל ושכנותיה באזור. וגם לו היה, היומרה "לנהל את החולשות" של מדינות אחרות היא מופרכת. מדינות שלא מסוגלות לעזור לעצמן – אף מדינה לא תוכל להצילן.

אם כן, לסיכום נקודה זו: התזה הסוברת שמציאות של "תלות גומלין מורכבת" בעלת אופי כלכלי תוביל לשינוי כלשהו בדינמיקה של היחסים הגיאופוליטיים בין ישראל ושכנותיה, כוחה יפה על הנייר בלבד – וגם זה בקושי רב.

במקום אינטרסים – אינסטינקטים

המודל שאני מציע נשען על הפעלת לחץ כלכלי שיתמרץ את מדינות האזור לתמוך בישראל במקרה של עימות צבאי בינה לבין קואליציה כזו או אחרת של שחקנים עוינים. דבר זה יהיה אפשרי לא בזכות אינטרסים משותפים, אלא באמצעות אינסטינקטים.

ההבדל בין אינטרסים לאינסטינקטים הוא שאינטרסים מבוססים על חישובים "רציונליים" ארוכי טווח, ואילו אינסטינקטים פועלים על בסיס דחפים מידיים ובלתי ניתנים להדחקה. המחיר על אי-ציות לאינטרסים ייגבה בעתיד; התנגדות לאינסטינקטים, לעומת זאת, תגרום לכאב מוחשי ומיידי. חשבו על ההבדל בין אכילת המבורגר באיכות ירודה לבין אכילת מזון מקולקל. במקרה הראשון יש שיקול רציונלי ארוך טווח נגד האכילה: הנוק הבריאותי העתידי אינו שווה את ההנאה הרגעית. שיקולים אלה, כידוע לכולנו, אינם תמיד משכנעים. מנגד, אדם שמכניס לגופו מזון מקולקל יפלוט אותו החוצה תוך זמן קצר, בין אם ירצה ובין אם לאו.

דוגמה זו דנה בשני המושגים בהקשר של האדם הבודד, אך האם החלוקה רלוונטית גם ברמת המדינה? האם ניתן לומר שלמדינות יש אינסטינקטים? וגם אם כן, כיצד ניתן להשפיע עליהם? את המקבילה לאינסטינקטים ודחפים (המנוגדים, כאמור, לקבלת

החלטות רציונלית) ברמת המדינה אפשר לראות דרך התופעה של לחץ ציבורי. דינמיקות של ציבורים גדולים חורגות לא אחת מהשדה הרציונלי. לעיתים קרובות – כפי שמעידות דוגמאות מכל רחבי העולם – מה שמוציא אנשים לרחובות אינם בהכרח טיעונים מושכלים בעד או נגד מדיניות מסוימת, אלא רגשות עזים או כאבים מוחשיים ומיידים כגון עלייה ביוקר המחיה, חוסר ביטחון אישי וכו' (ולראיה, חלק נכבד מהסיסמאות הנשמעות בהפגנות שכאלו הן פופוליסטיות למדי ולעיתים אף חותרות תחת המטרה המוצהרת שלהן).

ראוי לציין כי יעילות הלחץ הציבורי במדינות לא-דמוקרטיות אינה פחותה מאשר במדינות דמוקרטיות. להפתעתם של רבים, היא אף עשויה להיות בהן גבוהה יותר – שכן האיום הנשקף למנהיג מהציבור במדינות לא-דמוקרטיות הוא חריף הרבה יותר. במדינה דמוקרטית, ציבור שאינו מרוצה ממנהיגיו לרוב ידח אותם בקלפי, והם ילכו לעשות לביתם. ואילו במדינות לא-דמוקרטיות שליט המודח בהפיכה או מהפכה יסיים את חייו בכלא במקרה הטוב, או על הגרדום במקרה הרע. אכן, הלחץ הציבורי במדינות לא-דמוקרטיות מורגש פחות בשגרה – אך פוטנציאל הנפיצות שלו גדול הרבה יותר.

מודל "הלב והעורקים" יציב את ישראל כאבן הראשה של היציבות והשגשוג האזוריים. ככל שישיראל תיהפך לצומת תשתיות מרכזי יותר, כך ייעשה כל תרחיש שבו היא מאוימת במטחי טילים או בפלישות קרקעיות נסבל פחות מבחינת מדינות האזור – שכן הדבר עלול להוביל למחסור בצרכים בסיסיים, שיורגש היטב גם בקרב אזרחיהן. השפעתו של מטח טילים על תל-אביב לא תתבטא רק בירושלים ובחיפה, אלא גם בקהיר, בעמאן ובריאד, ותגביר את הרוגו על ארגוני הטרור והשחקנים התוקפניים האחרים.

בהקשר זה, לחיבורי תשתית יש כמה יתרונות על פני "קלפי מיקוח" כלכליים שאינם מעוגנים בתשתיות. ראשית, הם מייצרים "עלות שקועה" בלתי מבוטלת, כך שמרגע שמתבצע חיבור של מדינה לתשתית של מדינה אחרת, ניתוקו גובה מחיר כבד יותר מניתוק קשר כלכלי שאינו תשתיתי (ראו, לדוגמה, את התלות האירופית בגז הרוסי והמלחמה באוקראינה). שנית, הפגיעה בתשתיות עקב מלחמה מורגשת מייד על ידי האזרח הפשוט – להבדיל מהפסדים כלכליים, אפילו עצומים, שהשלכותיהם יבואו לידי ביטוי רק כעבור זמן מה, ועד אז הם רק בגדר מספר מופשט.

יהיו שיטענו כי המודל המוצע הוא ניסיון לניצול ציני של יחסי תלות ושימוש במדינות האזור כ"מגינים אנושיים". ודאי שאין זאת הכוונה. ישראל, כמדינה דמוקרטית בעלת כלכלה חופשית ומערכת משפט עצמאית, לא תוכל לעשות שימוש שרירותי ביחסי תלות כאלה, וזאת בניגוד לשחקניות דומיננטיות אחרות כמו טורקיה, סעודיה או איראן. יתרה מכך, מדינת ישראל אינה זקוקה למדינות אחרות שיקיזו את דמן

בשבילה, משום שיש לה יכולת להגן על עצמה. התמורה הפוליטית המרכזית שמדינת ישראל יכולה לקוות לה, אם המודל המוצע יקרום עור וגידים, היא הפעלת לחץ מדיני כלל-אזורי כנגד כל גורם המאיים עליה, ועליית מדרגה ממשית מבחינת מרחב התמרון הדיפלומטי שלה בכל הקשור להפעלת כוח; ומכיוון שהדבר יתרום בנוסף ליציבות האזורית – מדובר במצב שבו כל הצדדים מרוויחים.

כורח אזורי ולא רק אינטרס עצמי

הדברים האמורים מסבירים כיצד יהווה מודל "הלב והעורקים" קומה נוספת בתפיסת הביטחון של ישראל, שתבנה מעל ל"קיר הברזל". אך מדוע שמדינות המזרח התיכון, או מעצמות עולמיות כמו ארה"ב, סין ורוסיה ירצו להירתם לחזון כזה? התשובה טמונה בתועלת העמוקה שבקיומם של "מרכזים פוליטיים".

נתחיל בשאלה כבדת משקל: כיצד נוצרים מוסדות בינלאומיים?

במוסדות, אין כוונתי לארגונים כמו האו"ם או הבנק העולמי, אלא לכל מערכת של הרגלים ופרקטיקות המיושמות על ידי מדינות העולם במטרה להגשים מטרה משותפת.¹³ נסו לחשוב על הסדר הבינלאומי שהתפתח לאחר סיום המלחמה הקרה, ואשר נראה שמתפרק כיום לנגד עינינו. הוא מלא וגדוש במוסדות כאלה: משטר הסחר החופשי, הטאבו הגרעיני, שלילת הלגיטימיות של אלימות כאמצעי לפתרון סכסוכים, ועוד. כיצד הוא צמח?

בתוך מדינות, לריבון הנהנה מלגיטימציה יש תפקיד חשוב (אם כי בהחלט לא בלעדי) בעיצוב חלק ניכר מהמוסדות. הבעיה היא, שברמה הבינלאומית לא ייתכן ריבון מעל למדינות הריבוניות. אומנם, כאשר קיים שחקן דומיננטי דיו הוא יוכל לתפקד כ"שוטר" המסייע לגבש את כללי המשחק ולאכוף אותם על השחקנים האחרים. אבל קיומו של שחקן דומיננטי המשליט את מרותו על כל המערכת עלול במקרים או במאוחר לעורר אנטגוניזם, והאנטגוניזם יפורר בתורו את הלגיטימציה של כללי המשחק (זו, אכן, אחת הבעיות המבניות של מה שכונה "פאקס אמריקנה" – תקופת השלום העולמי היחסי, בחסות ארצות הברית, מאז מלחמת העולם השנייה). כך או כך, די ברור שכוח הגמוני כזה הוא נחלת העבר. המערכת הבינלאומית הופכת בהדרגה למערכת רב-קוטבית, לאור מה שנראה כהיחלשות אמריקנית לצד עלייתן של מעצמות אזוריות שונות ובראשן סין.

אפשרות אחרת היא לנסות לכונן את המוסדות לא "מלמעלה למטה" – בין אם באמצעות "שוטר עולמי" או חוזה רציונלי כלשהו בין מספר רב של מדינות – אלא להפך, "מלמטה למעלה". כאן נכנסת לתמונה מדינת המרכז, אשר מצמיחה מוסדות וסדר אזורי לא באמצעות כוח, אלא באמצעות יציבות. לשם כך, עליה למלא שני תנאים מרכזיים: עליה להיות קטנה מספיק כדי לא ליצור תחושת איום בקרב

השחקנים האחרים במערכת, אך בה בעת עליה להיות גורם חזק, ריבוני ועצמאי, שאינו משתייך באופן מובהק לאף אחד מהמחנות של השחקנים הגדולים יותר באזור.

איך תורם הדבר להיווצרותם של מוסדות בינלאומיים? ברגע שקיימת מדינת מרכז בתוך מערכת אזורית נתונה, אותה מערכת נעשית מסודרת יותר, שכן יש בה לפחות חלק אחד יציב שאינו לוקח חלק בהתכתשויות המקומיות. הפחתת המתיחות מאפשרת לחברות המערכת להתרגל לדפוסי פעולה אלימים פחות וליצור מסגרות פורמליות וא-פורמליות שיקבעו את דפוסי הפעולה הלא-אלימים. בהקשר זה, מדינת המרכז יכולה לשמש ערוץ מוסכם להעברת מסרים בין מדינות יריבות שהעוינות והחדשנות מקשות עליהן לתקשר ישירות באופן אמין, ואף לפעול כגורם מתווך וכמקום ניטרלי לצורך התכנסויות ופגישות רב-צדדיות.

לקורא החשדן, הפסקאות האחרונות עשויות להישמע כמודל תיאורטי בעלמא, אך את דבריי אפשר להקביל לתופעה ההיסטורית של אזורי ה"חראם" בחצי האי ערב בתקופה הטרומ-אסלאמית. במציאות הכאוטית של התקופה היא, שבה פשיטות הדדיות וסכסוכים בין שבטים יריבים היו דבר שבשגרה, נמצא תפקיד חיוני למרחבים ניטרליים שבהם יכלו להיפגש מנהיגים יריבים מבלי לחשוש לחייהם, וסוחרים משבטים אויבים יכלו לסחור בביטחון. אזורי ה"חראם" מוקמו בדרך כלל בתווך שבין גבולותיהם של השבטים היריבים ונחשבו אזורים מקודשים.¹⁴

פונקציה דומה ממלאות, במובנים מסוימים, הנסיכויות הקטנות במפרץ הפרסי. הדינמיקה הפנים-מפרצית בעשורים האחרונים מעלה תהייה: מדוע, חרף יותר מארבעים שנה של עוינות הדדית, יריבות דתית עזה ואינטרסים גיאופוליטיים סותרים – עדיין לא פרצה מלחמה ישירה בין איראן לסעודיה? התשובה האינטואיטיבית תצביע על הנוכחות הצבאית האמריקנית באזור, המשמשת גורם מרתיע. תשובה מושכלת יותר תצביע על קיומם של חוצצים גיאופוליטיים המהווים מכשול בפני הזנקתו של מרוץ התפשטות בלתי מבוקר בין שתי המעצמות האזוריות. חוצצים אלו הן מדינות המפרץ הקטנות.

נסו לחשוב על מדינה כמו נסיכות קטר, הנמצאת במצב שנדמה כהתגלמות הגיאופוליטית המובהקת של הביטוי "בין הפטיש לסדן". ואולם, למרות ממדיה הקטנים וחולשתה הצבאית, קטר נמצאת כיום בעמדה שבה אם כוח אזורי מסוים יאיים על ביטחונה, ימצאו מספיק שחקנים אחרים המחזיקים בנכסים כבדי משקל על אדמתה, שיזדעקו לעזרתה. ארה"ב, ישראל, טורקיה, ואיראן מחזיקות כולן במניות רבות ערך בקטר – וזוהי רק רשימה ראשונית. המדינה הקטנטנה מחזיקה בשטחה בסיסים צבאיים של ארה"ב ושל טורקיה. מבחינת איראן היא מהווה שותפה אסטרטגית בתחום הגז הטבעי (שבו שתי המדינות נהנות מעתודות גדולות ביותר) וגשר למדינות המפרץ האחרות, ומבחינת ישראל היא שחקן בעל השפעה על הנעשה

ברצועת עזה. כל זאת, מבלי להזכיר את רשת אל-ג'זירה הפופולרית שהיא מפעילה, ואת תפקידה החשוב בשוק האנרגיה העולמי. מדינות שבכל מובן אחר הן יריבותיה המרות ואף אויבותיה מסכימות (גם אם בחירוק שיניים) על החינויות שבהמשך קיומה של קטר עצמאית.

דוגמאות נוספות הן עומאן, החולקת עם איראן ואיחוד האמירויות את השליטה על מצרי הורמוז האסטרטגיים, וכווית, הממוקמת באזור אסטרטגי החוצץ בין סעודיה ואיראן. שתיהן משמשות בולמי זעזועים אזוריים, המגבילים את גבולות הגזרה של הקונפליקט הסעודי-איראני.¹⁵ קשה אומנם לצפות להתפתחותם של מוסדות אזוריים יציבים סביב אותן מדינות – בעיקר בשל האופי האסרטיבי והאימפריאלי של מדיניות החוץ האיראנית, שאינה מעוניינת בסטטוס-קוו – אך אלו דוגמאות טובות לכך שקיומן של מדינות קטנות ועצמאיות, בהינתן שהן חזקות מספיק, יכול להוות נכס אזורי שתועלתו חורגת מגבולות האינטרסים האנוכיים שלהן.

מדינות מרכז ממלאות אפוא תפקיד חשוב בכל מערכת בינלאומית כאוטית, וככל שהמערכת כאוטית יותר, כך צריך המרכז להיות יציב יותר. מדינת ישראל היא מועמדת טבעית לתפקיד זה במערכת המזרח תיכונית, ולא רק בזכות עוצמתה הצבאית או היציבות המשטרית שלה (אלמנטים החסרים אצל מדינות המרכז המפרציות שנזכרו קודם לכן), אלא גם לאור מה שניתן לכנות "האתוס של המרכז". אתוס זה מופיע במקומות רבים במסורת היהודית לדורותיה, ויכול לשמש מקור עמוק של "עוצמה רכה" שתסייע למדינת ישראל למצב את עצמה בתפקיד זה. באתוס יהודי זה אבקש לגעת כעת, לפני שאעבור להצגת רכיביו המרכזיים של מודל "הלב והעורקים".

עיקרון יהודי קדום

באיזו מידה ניתן לשאוב מהמסורת היהודית עקרונות מדיניים מעשיים? זו אינה שאלה חדשה. ישנה עמדה ספקנית כלפי הרלוונטיות של ההגות היהודית למצב של קיום מדיני, פשוט משום שלאורך ההיסטוריה היהודית היה העם היהודי נטול מדינה משלו. טיעון זה יש בו מן האמת – אך זוהי אמת חלקית בלבד. בקריאה זהירה בתנ"ך ובמקורות מאוחרים ממנו אפשר למצוא עיקרון מדיני המבדיל את החזון הפוליטי היהודי מזה של הנצרות והאסלאם, והוא האתוס של המרכז.

אחת הדוגמאות המוכרות ביותר לאתוס יהודי זה נמצאת בחזון אחרית הימים שבתחילת ספר ישעיהו (ב', ב-ד):

וְהָיָה בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים נִכּוֹן יְהוָה הַר בֵּית ה' בְּרֹאשׁ הָהָרִים, וְנִשְׂא מִגְּבְעוֹת וַנִּהְרֹו אֲלָיו כָּל הַגּוֹיִם. וְהָלְכוּ עַמִּים רַבִּים וְאָמְרוּ: לָכוּ וְנַעֲלֶה אֶל הַר ה' אֶל בֵּית אֱלֹהֵי יַעֲקֹב וְיִרְונוּ מִדְּרָכָיו וְנִלְכֶה בְּאַרְחֻתָיו, כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה וְדָבַר ה' מִירוּשָׁלַם. וְשָׁפַט בֵּין הַגּוֹיִם וְהוֹכִיחַ לְעַמִּים

רבים וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות; לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה.

רעיון דומה מבוטא גם בחתימת הספר (ישעיהו ס"ו, כ"ג):

והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה' בסוסים וברכב ובצבאים ובפרדים ובכרכרות על הר קדשי ירושלים, אָמַר ה', פֶּאֶשֶׁר יָבִיאוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַמִּנְחָה בְּכָלִי טְהוֹר בֵּית ה'. וגם מִהֶם אֶקַּח לְכֹהֲנִים לְלוֹיִם, אָמַר ה'. ... וְהָיָה מִדֵּי חֹדֶשׁ בְּחֹדְשׁוֹ וּמִדֵּי שַׁבַּת בְּשַׁבְּתוֹ; יָבֹא כָּל בָּשָׂר לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְפָנָי, אָמַר ה'.

נבואה דומה המבטאת גם היא את האתוס היהודי של המרכז מופיעה בסוף ספר זכריה (י"ד, טז-יט):

וְהָיָה כָּל הַנּוֹתֵר מִכָּל הַגּוֹיִם הַבָּאִים עַל יְרוּשָׁלַם, וְעָלוּ מִדֵּי שָׁנָה שָׁנָה לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְמֶלֶךְ ה' צְבָאוֹת וְלַחֵג אֶת חַג הַסִּכּוֹת. וְהָיָה אֲשֶׁר לֹא יַעֲלֶה מֵאֵת מִשְׁפְּחוֹת הָאָרֶץ אֶל יְרוּשָׁלַם לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְמֶלֶךְ ה' צְבָאוֹת, וְלֹא עֲלִיהֶם יְהִיֶה הַגֶּשֶׁם. וְאִם מִשְׁפַּחַת מִצְרַיִם לֹא תַעֲלֶה וְלֹא בָּאָה וְלֹא עֲלִיהֶם תִּהְיֶה הַמַּגֵּפָה אֲשֶׁר יִגֵּף ה' אֶת הַגּוֹיִם אֲשֶׁר לֹא יַעֲלוּ לַחֵג אֶת חַג הַסִּכּוֹת. זֹאת תִּהְיֶה חֻטָּאת מִצְרַיִם וְחֻטָּאת כָּל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר לֹא יַעֲלוּ לַחֵג אֶת חַג הַסִּכּוֹת.

לפי חזונו הפוליטי של נביאי ישראל, אחרית הימים אינה מצב של אימפריה יהודית אוניברסלית, אלא של מערכת בינלאומית שארץ ישראל נמצאת במרכזה. בפרספקטיבה היסטורית, כאלפיים וחמש מאות שנה לאחר שנאמרו הנבואות, אפשר לראות את ההבדל הניכר בין חזון אחרית הימים של עם ישראל לזה של הנצרות הקתולית והאסלאם. נבואת ישעיהו אינה מדברת על עולם אוטופי שבו יימחקו הגבולות בין הלאומים במסגרת גיור כולל של כל באי עולם. עם ישראל באחרית הימים אינו משתנה בהיקפו הדמוגרפי, אלא בתפקידו הפוליטי. ירושלים תיעשה מוקד עולמי שאליו עולים לרגל מארבע קצוות תבל – אך לא מוקד של שלטון עולמי. זהו הבדל מהותי מחזונונות אחרים בעלי אופי אימפריאלי מובהק.¹⁶

דוגמה נוספת ניתן לראות במדרש תנחומא, פרשת קדושים, סימן י, שבו נכתב:

ארץ ישראל יושבת באמצעיתו של עולם, וירושלים באמצעיתה של ארץ ישראל, ובית המקדש באמצע ירושלים, וההיכל באמצע בית המקדש, והארון באמצע ההיכל, ואבן שתייה לפני הארון, שממנה נשתת העולם.

ועל אלה נוסף את דבריו הידועים של ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי (מאמר שני, לו), כי "ישראל באומות כִּלְבֵּב שבאיברים".

לאור כל זאת, אפשר לומר שישנו מרכיב ניכר במסורת היהודית, המייחס לעם ישראל ולארץ ישראל תפקיד של ישות מרכזית. חזון אחרית הימים הוא חזון של שלום בינלאומי, אבל מה שמאפשר את קיומו של שלום כזה הוא מרכז בעל ריבונות בלתי

תלויה, המשמש מקום התכנסות ומפגש של כל העמים. מרכז זה הוא ארץ ישראל שבה מתקיים ומשגשג עם ישראל.

מרכיב זה במסורת היהודית חורג מעבר למישור החזון והרעיון המופשט. שכן לא רק נביאי ישראל התנגדו לחזון האימפריאלי. התנגדות זאת מעוגנת גם בהלכה. אם נחשוב על אופן ההתפשטות של כוח אימפריאלי, נמצא שהוא יכול להיעשות בשתי דרכים: סיפוח של אוכלוסייה וסיפוח של טריטוריה. אף אימפריה לא תקום אם לא תגיע להישגים בולטים לפחות באחד מהממדים הללו. והנה, החוק ההלכתי מונע מכל מדינה יהודית לגדול יתר על המידה באף אחד מהם.

בממד הטריטוריאלי, התורה מגדירה לעם ישראל את גבולותיה המפורטים של הארץ לפני כניסתם אליה. "צו את בני ישראל, ואמרת אליהם, כי אתם באים אל הארץ כנען – זאת הארץ אשר תפל לכם בנחלה, ארץ כנען לגבלתיה", פותחת הפרשייה (במדבר ל"ד, ב), וממשיכה אל הפרטים. סוגיית גבולות הארץ, אשר למרבה האירוניה מזוהה לא פעם עם אתוס משיחאי-אימפריאלי, מבטאת למעשה רעיון חסר תקדים בעולם העתיק; מרחב הכיבוש האפשרי תחום מראש לטריטוריה ספציפית. גבולותיה של הארץ המובטחת אינם נפרסים עד למקום שאליו מגיעה תנופת החרב, אלא מוכתבים בידי ציווי אלוהי.¹⁷

אומנם יש סעיפים מסוימים בהלכה – כמו ההכרה העקרונית באפשרות של יציאה ל"מלחמת רשות" שעניינה "הרחבת גבול ישראל"¹⁸ – שלכאורה עומדים בניגוד לעיקרון זה, אך אלו היוצאים מן הכלל אשר מעידים על הכלל. התורה מגבילה מאוד את יכולתה של המדינה היהודית לספח אליה שטחים נוספים מעבר לגבולות ארץ ישראל.

שנית, בממד הדמוגרפי, מערכת הכללים המסועפת בתחום הגיור מונעת כל אפשרות לסיפוח המוני של אזרחים למדינה היהודית, מעבר להיקפיו הטבעיים של העם על תפוצותיו. האיסור ההלכתי על נישואין לנוכרים, והרף הגבוה הנדרש מהמבקשים להתגייר, שומרים לא רק על הזהות היהודית הפרטיקולרית, אלא, בעקיפין, גם על זו של עמים אחרים. גם כאן, מה שנתפס לא פעם כסממן להתנשאות וגזענות כלפי עמים אחרים, מהווה למעשה מחסום פנימי כנגד התרחבות יתר.

לכן, כדי לבסס את מעמדה כ"מדינת מרכז", מדינת ישראל יכולה לטעון טענה שמדינות מעטות, אם בכלל, יעזו להשמיעה: שהיא מנועה מכל התפשטות אימפריאלית לא רק מצד המשפט הבינלאומי או הפנימי שלה, אלא מתוך כך שהאתוס הריבוני שלה מנוגד מיסודו להתפשטות כזאת.

ארבע מערכות התשתית

הארכת די בכל הקשור לפן הרעיוני של המודל; הגיע הזמן לעבור לפסים מעשיים. כפי שכבר ציינתי, כדי להביא את מדינת ישראל למצב של מדינת "מרכז" או "לב"

אזורי, דרושה פריסת תשתיות בתחומים שבהם נהנית מדינת ישראל מיתרון יחסי. אני מבקש להציע ארבעה תחומים כאלה: עורקי תחבורה, אנרגיה, מים (מותפלים), ותקשורת נתונים. אף חברה אנושית אינה יכולה לקיים אורח חיים מודרני ללא ארבע התשתיות הללו, ועל כן כל פגיעה או מחסור בהן יורגשו מייד. המדד המרכזי להערכת הביקוש האזורי הפוטנציאלי בתחומים אלה הוא היקף האוכלוסייה ושיעור הגידול הדמוגרפי – ובנושא זה יש להקדים ולציין כמה נקודות חשובות.

נקודת המוצא – המגמות הדמוגרפיות במזרח התיכון

המגמות הדמוגרפיות הנוכחיות יוצרות לא מעט אתגרים לשליטים המזרח תיכוניים. לרוב, הבעיות קשורות לפער שבין גידול האוכלוסייה לבין קצב הרחבת התשתיות האמורות לספק לו מענה. על פי נתוני הבנק העולמי, בתוך עשור צמח היקף האוכלוסייה בעולם הערבי כולו מ-354 מיליון ב-2010 ל-436 מיליון ב-2020.¹⁹ לפי התחזיות, נתון זה צפוי להמשיך לעלות בקצב גבוה יחסית – גם ביחס למדינת ישראל, המאופיינת אף היא בצמיחה חריגה ביחס לעולם המערבי.²⁰ מעבר לכך, יש להביא בחשבון את אוכלוסיית אפריקה שמדרום לסהרה, אשר צפויה לגדול בקצב של עשרות מיליונים בשנה²¹ ולהוביל לפיצוץ אוכלוסין שעשוי לעורר נדידת אוכלוסייה – בין השאר לעבר מדינות הנמצאות בסביבתה של מדינת ישראל.

בין כך ובין כך, השורה התחתונה ברורה: בטווח הבינוני והארוך, עתידים להיות בסביבתה של מדינת ישראל הרבה יותר אנשים, שיזדקקו להרבה יותר מים, אנרגיה, מזון וכו'. אם כן, גם אם כיום הדבר עשוי להישמע דמיוני – הגשמת הרעיון של מדינת ישראל כמוקד תשתיות אזורי אינו מופרך כלל, הודות לשילוב בין ההיצע הישראלי, המבוסס על טכנולוגיה מתקדמת, כלכלה מפותחת, יציבות פוליטית ומיקום גיאוגרפי אסטרטגי, לבין הביקוש העצום הצפוי בעתיד.

תחבורה

המקום הטבעי לפתיחת הדיון על יתרונותיה היחסיים של ישראל הוא תחום תשתיות התחבורה. כל ישראלי שיקרא את המשפט האחרון בוודאי יצחק, אבל עלינו להפריד בין המצוי לבין האפשרי. בלי קשר לתשתית התחבורה הקיימת במדינה ישראל נכון לשנת 2022, מיקומה הגיאוגרפי של ישראל הוא חלומי.

ארץ ישראל שוכנת על הצומת שבין אסיה, אפריקה ואירופה: אזור ששימש שטח התכנסות למעצמות לאורך ההיסטוריה, כפי שמציין העתידן דוד פסיג. לטענתו, כל מעצמה ים תיכונית ביקשה לשלוט באזור זה, הלבנט, כדי לצמצם את תלותה בנתיבי האספקה הימיים הארוכים וכדי להתגונן מפני כוחות עוינים ממזרח; ואלה האחרונים, מצידם, חתרו לשליטה באזור כדי להתגונן מפני כוחות ים-תיכוניים (ועל כך תעיד

הנחישות האיראנית לבסס את אחיזתה בלבנון וסוריה). על ציר נוסף, ארץ ישראל שוכנת בתווך שבין מעצמות דרומיות (מצרים) וצפוניות (כגון כבל ואשור בימי קדם, וכגון האימפריה העות'מאנית בעת החדשה) שהיו חייבות לעבור בשטחה בכל פעם שיצאו למסע כיבושים.²²

דוגמה בולטת לניסיון למימוש הפוטנציאל התחבורתי של מדינת ישראל היא מתווה "מסילות לשלום אזורי" שקידם שר התחבורה לשעבר ישראל כץ, שמטרתו חיבור תשתיות הרכבת של ישראל, ירדן ומדינות המפרץ באופן שיקצר משמעותית את נתיב הסחר שבין המפרץ הפרסי ואירופה.²³ דוגמה נוספת היא התוכנית – שהועלתה ונזנחה לסירוגין כמה פעמים בעשורים האחרונים – להנחת מסילת רכבת בין נמלי אשדוד ואילת, שתהווה חלופה להעברת סחורות דרך תעלת סואץ. לפרויקטים מסילתיים מעין אלה אפשר להוסיף גם תשתיות כבישים. כבר כיום קיים עורק תחבורה כזוה, המאפשר תנועת סחורות בין ירדן ונמל חיפה. פרופיל הפעילות של מסדרון יבשתי זה אומנם נמוך יחסית – מסיבות פוליטיות – אך יש בו משום דוגמה טובה לפוטנציאל הגלום במיזמים כגון אלו.²⁴

אל התשתיות היבשתיות ניתן לצרף נדבך נוסף של נמלי אוויר וים. כדי לנצל בצורה המיטבית את מיקומה היבשתי של ישראל לטובת העברת סחורות, יש צורך בהגדלת יכולת הקליטה של נמליה. בהקשר זה יש לציין את כניסתם של "נמל המפרץ" בחיפה ו"נמל הדרום" באשדוד ב-2021 ו-2022 לפעילות חלקית שאמורה לשפר באופן ניכר את הקיבולת הישראלית. אך עדיין יש מקום רב לשיפור. על פי נתוני הבנק העולמי, היקף התעבורה הימית בכלל הנמלים בישראל בשנת 2020 עמד על נפח של כשלושה מיליון מכולות. לשם השוואה, באותה תקופה היקף התעבורה בנמל ג'בל עלי שבדובאי (המדורג כנמל ה-11 בגודלו בעולם) עמד לבדו על 13.5 מיליון מכולות, ובנמל טנג'ר שבמרקו (המדורג במקום ה-37) על כ-5.8 מיליון.²⁵ גם בתחום נמלי האוויר, הפוטנציאל של ישראל נותר בלתי ממומש – על אף מיקומה הגיאוגרפי המרכזי. על פי "דו"ח הקישוריות האווירית" של ארגון חברות התעופה הבינלאומי (IATA), נכון לשנת 2019 ישראל ממוקמת במקום ה-44 בעולם – הרבה אחרי מדינות אחרות וקטנות ממנה באזור (איחוד האמירויות ממוקמת במקום ה-20; קטר במקום ה-32).²⁶

אנרגיה

הטענה שיש צריכה למגנף את נכסיה האנרגטיים נעשתה שכיחה בשיח הישראלי מאז תגליות הגז הטבעי. אך שיח זה אינו עומד על מלוא היקפו של הפוטנציאל הפוליטי הקיים בתגליות אלו.

אחד המאמרים הראשונים בנושא זה פורסם ב-2017 במסגרת מכון ירושלים לאסטרטגיה וביטחון (JISS), ובו כתב עמנואל נבון על הצורך של ישראל למגנף

את משאביה האנרגטיים לטובת תועלות מדיניות, בין היתר ביחס לירדן, מצרים וטורקיה.²⁷ בקו הזה הלכו רבים נוספים; בין היתר ניתן לציין את רעיון "גשרי הכלכלה" של איל השקס, הטוען כי

התפתחויות בתחום הגז מאפשרות גם לצאת 'מחוץ לקופסה' וליצור ללא אמצעים צבאיים מציאות מזרח תיכונית מתחדשת. ... ככל שישראל תשכיל לקדם את קשרי הגז וליצור תוכן של ממש בפורום הגז של מזרח הים התיכון, כך יגבר הפוטנציאל להפוך את תחום האנרגיה למנוף לשיפור היחסים עם שכנותינו-יריבותינו.²⁸

ישנם קולות נוספים, המגיעים ממחוזות קרובים אף יותר לרעיון ה"ביטחון הקיבוצי", ומציעים שיתופי פעולה אנרגטיים בין ישראל, ירדן והרש"פ כאמצעי לבניית אמון והתמודדות משותפת עם משברים סביבתיים אזוריים – או "קיימות אנרגטית קולקטיבית".²⁹

להלן כמה נתונים: נכון ל-2021, צריכת הגז הטבעי השנתית של משק החשמל בישראל עומדת על כ-12.3 BCM (מיליארד מטרים מעוקבים), המהווים כ-67% ממקורות ייצור החשמל בישראל.³⁰ לשם השוואה, כמות הגז הנמצאת במאגרים שאותרו עד כה בשטח ישראל עומדת על קרוב ל-1000 BCM – כלומר בערך פי תשעים.³¹ דבר זה מאפשר למדינת ישראל לספק בעצמה את הרוב המכריע של צורכי האנרגיה שלה לעשרות השנים הבאות, ובו בזמן להותיר כמות גדולה של גז לייצוא. במקביל, עקב מגמות דמוגרפיות וכלכליות שכבר הזכרתי, גובר הצורך של מדינות האזור בגז הישראלי. ואכן, כמות הגז המיוצאת לירדן ומצרים נמצאת בשנים האחרונות במגמת עלייה: על פי נתוני רשות הגז הטבעי, סך כל הייצוא בשנת 2021 עמד על 7.14 BCM – עלייה של 68% מהייצוא בשנת 2020.³² דא עקא, במקום לנצל את הייצוא הגובר לביצור התלות האנרגטית של ירדן בישראל – נראה שישראל פועלת בכיוון הפוך.

במזרח הברזל שנתחם לפני כמה חודשים בין ישראל וירדן (ובמעורבות של ארה"ב ואיחוד האמירויות), הוחלט על קידום הסכם שבמסגרתו ירדן תספק לישראל 600 מגה-ואט, עם אופציה ל-2.4 עד 3 גיגה-ואט, בתמורה ל-200 מיליון מ"ק של מים מותפלים בשנה.³³ לצורך השוואה, כמות החשמל המיוצר במדינת ישראל כולה, בשיא הצריכה, עומד על כ-16 גיגה-ואט,³⁴ כך שאומנם לא מדובר באחוזים גבוהים ביותר, אך בהחלט לא מבוטלים. בישראל, ההסכם נחגג ברוב תרועה כצעד של שיתוף פעולה אזורי בהתמודדות עם משבר האקלים.³⁵ אך במבט אסטרטגי, לא ברור מדוע שישראל, שברשותה עתודות אנרגיה משמעותיות, תקנה חשמל מירדן במקום להגביר את הייצוא אליה.

החמצה נוספת של מדינת ישראל בהקשר זה הוא פרויקט "איסטמד" (EastMed) האבוד – צינור גז באורך 1,900 ק"מ ובעל קיבולת של 10 BCM לשנה,³⁶ שנועד להזרים את הגז הישראלי (וכן גז קפריסאי) ליוון ומשם לחלקים אחרים באירופה.

הפרויקט בוטל בתחילת 2022 לאחר שארצות הברית נסוגה מהתמיכה בו וחיסלה למעשה את ישימותו הכלכלית. קשה לדעת אם מאמץ דיפלומטי ישראלי יכול היה למנוע את הצעד האמריקני, אך אין ספק שישראל איבדה נכס מדיני פוטנציאלי מהמדרגה הראשונה.

עבירה גוררת עבירה, כפי שאמרו חז"ל, ולאחר ביטול פרויקט "איסטמד" פצחה ישראל במה שנראה כניסיון לשלב את טורקיה – שחקנית אזורית בעייתית ביותר – בתפקיד מפתח במדיניות האנרגטית הישראלית. על פי דיווחים בתקשורת שנשמעו בשנה שעברה, ישראל, לצד מדינות נוספות באזור, שאפה להשתמש בתשתית הצינורות הטורקית כדי לייצא גז לאירופה, המעוניינת להקטין את תלותה בגז הרוסי על רקע המלחמה באוקראינה. שימוש כזה עשוי להצריך גם חיבור לצנרת ירדנית וסורית.³⁷ במילים פשוטות: במקום לבצר תלות אנרגטית של אירופה בישראל, ישראל הייתה נכונה להפוך את עצמה לשחקנית משנה בדיפלומטיית גז אזורית, שתחזק את טורקיה כמקור מרכזי להזרמת גז מזרח-תיכוני לאירופה.³⁸

אם לא די בדוגמאות המאלפות הללו, באה סאגת ההסכם בין חברת קצא"א לחברת Red-Med (חברה בבעלות משותפת ישראלית ואמירתית), העוסק בשינוע נפט מהמפרץ הפרסי לים התיכון, דרך מפרץ אילת. על פי ההסכם שנחתם ברבעון האחרון של 2020, קצא"א תספק למדרד שירותי אחסון בנמלי אילת ואשקלון, ומשם ישנוע הנפט למדינות הים התיכון. הסכם זה יוביל, בין היתר, להגדלה ניכרת בכמות הנפט ומוצרי הדלק המשונועים בצנרת של חברת קצא"א.³⁹ קשה להפריז בחשיבות האסטרטגית של מהלך זה. הפיכתה של מדינת ישראל לנתיב מעבר חלופי של נפט מפרצי תגדיל עד מאוד את ערכה לכלכלה האזורית ואף העולמית, במיוחד אם נביא בחשבון את האיומים האיראניים בסגירת מצרי הורמוז. עם זאת, הדיון הציבורי בישראל כמעט שאינו נותן משקל להיבט האסטרטגי, ובמידה רבה, מי שנותנים את הטון הם פוליטיקאים וארגונים הנאבקים בחירוף נפש נגד ההסכם, כביכול בשם אג'נדה "ירוקה" ומתוך חשש לסיכונים סביבתיים.

לסיום, קשה שלא להזכיר את הדוגמה הטרייה של הסכם הגז עם לבנון, שנשען, בין השאר, על הטענה שהאינטרס הכלכלי של לבנון יפגע בלגיטימציה שחיזבאללה מקבל מהלבנונים להיכנס לעימות עם ישראל – טענה מוטלת בספק, בייחוד לנוכח ההסלמה האחרונה בגבול הצפון.⁴⁰

אפשר אפוא לומר שהמדיניות הישראלית בתחום האנרגיה מדגימה כיצד נטמעו שרידיו של חזון "המזרח התיכון החדש" עמוק בדנ"א המדיני האסטרטגי שלה. דווקא בתחום שבו ישראל יכולה לבצר את מעמדה כמרכזה של רשת אזורית, היא פונה למדיניות שמזכירה יותר גישה של "תלות גומלין מורכבת". קו מדיניות זה הוא החמצה בטווח הקצר, וגורם סיכון פוטנציאלי בטווח הארוך.

מים מותפלים

תחום מבטיח נוסף הוא תחום המים – בדגש על מים מותפלים. רובן הגדול של מדינות המזרח התיכון אינן משופעות, כידוע, במקורות מים טבעיים; וגם אלו שאינן סובלות מבעיה זו, מתמודדות לא אחת עם קשיים באספקת המים בשל בעיות תשתית. דוגמה למדינה כזו היא מצרים, שאספקת המים בה אינה יציבה בעשורים האחרונים, והיא ניצבת על סף משבר מים ממשי עקב גידול דמוגרפי ובניית "סכר התחייה" האתיופית⁴² על נהר הנילוס.

מדינה נוספת הנמצאת בקרבתה של ישראל ומתמודדת עם מצוקת מים ממשית היא ירדן, אשר סובלת משילוב של בצורות, הידלדלות מאגרי מי התהום שברשותה, תשתיות לקויות ועומס דמוגרפי שיצרו מאות אלפי הפליטים שהגיעו אליה מסוריה. יתר על כן, פתרונות של התפלת מים אינם מעשיים מבחינת הממלכה ההאשמית, שכן נקודת המוצא היחידה שלה לים היא רצועה קטנה באזור עקבה – הנמצאת במרחק רב ממרכזי האוכלוסייה שלה.⁴³ בעתיד הרחוק יותר – בהינתן השינויים הפוליטיים הנדרשים – ייתכן שישראל תוכל לספק מים אפילו למדינות אויב סמוכות – לבנון, סוריה ואולי עיראק – שסובלות גם הן מביטחון מים לקוי.

גם סעודיה עשויה להתברר כמקור ביקוש למים מותפלים תוצרת כחול לבן. המדינה המדברית היא אחת מצרכניות המים הגדולות בעולם (לנפש),⁴⁴ עם צריכה שנתית של כ-25.3 מיליארד מ"ק⁴⁵ – יותר מפי עשרים מהצריכה בישראל. כיום סעודיה מתפילה מים בכמויות גדולות מספיק כדי להבטיח כמעט לכל תושביה אספקת מים סדירה, אך צריכת המים של הממלכה צפויה לגדול בעתיד, במיוחד לאור "חזון סעודיה 2030" – תהליך הפיתוח הכלכלי שמוביל יורש העצר מוחמד בן סלמאן. בהקשר זה יש לציין במיוחד את העיר העתידנית ניאום (Neom), שמיקומה המתוכנן יהיה קרוב יותר לגבולה הדרומי של ישראל מאשר לרוב מתקני ההתפלה הסעודיים הקיימים כיום. תלותה של הממלכה בכמה מתקני התפלה, הפרוסים במספר מוגבל של מוקדים, הופכת אותה כבר עתה לפגיעה בפני מתקפות טילים, כטב"מים וסייבר איראניות וחותרות, שיכולתה להתגונן מפניהן מוגבלת – כפי שכבר הוכיחו שורה של תקיפות מוצלחות שבוצעו נגדה בעבר (בעיקר נגד תשתיות נפט). לישראל, לעומת זאת, יכולות ידועות בתחום ההגנה האווירית. התחברות לתשתית התפלה ישראלית מוגנת היטב עשויה להיות אפוא אטרקטיבית במיוחד עבור הסעודים.

נכון להיום, סך יכולת ההתפלה הישראלית עומדת על כ-650 מיליון מטרים מעוקבים,⁴⁶ המהווים קצת פחות מרבע מסך הצריכה בישראל (לפי נתוני 2020).⁴⁷ היקפים אלו הם כמובן טיפה בים בהשוואה לצריכה של מדינות כמו מצרים וסעודיה. איני טוען שישראל צריכה לשאוף להתפיל כמויות גדולות כל כך של מים, אבל יש בהחלט מקום לשקול קבלת החלטה אסטרטגית על השקעה מסיבית בהקמת מתקני

התפלה שיוכלו לספק חלק מצריכת המים של מדינות האזור. זאת, כנדבך אחד מני רבים של מודל "הלב והעורקים".

תקשורת נתונים

הפוטנציאל הטמון ברגל הרביעית של מודל "הלב והעורקים" – תקשורת נתונים – הוא התפתחות חדשה יחסית. במאה העשרים הפך החשמל לצורך אנושי בסיסי, וכיום, במאה ה-21, קשה לדמיין את אורח החיים המודרני ללא גישה מתמדת לתקשורת נתונים. ההתפתחות בתחומים אלו אינה עוצרת. היבטים רבים מחיי היומיום – קניות, בנקאות, פנאי, תשתיות וכו' – עוברים למרחב הדיגיטלי, ופוטנציאל השגשוג הכלכלי של המדינות השונות תלוי באיכותן וקדמתן של תשתיות תקשורת הנתונים שלה.

לכאורה, תחום תקשורת הנתונים אינו מתיישב עם הרציונל הבסיסי של מודל "הלב והעורקים" כפי שתיארתי אותו עד כה. המרחב הדיגיטלי נתפס כאחד מסממניה ומכשיריה המרכזיים של הגלובליזציה: מרחב מופשט וחסר גבולות גיאוגרפיים ופוליטיים כאחד. מה לו ולחשיבה הגאופוליטית של המודל שלנו? אך זוהי תדמית מטעה. למעשה, יש קשר הדוק בין המרחב הקיברנטי למרחב הגיאוגרפי הפיזי, שכן תשתיות האינטרנט חייבות לשבת בשטח ממשי כלשהו ולהיות כפופות לריבונות הפוליטית החלה עליו.

אחת הדרכים לשילוב תחום תקשורת הנתונים במודל "הלב והעורקים" עשויה להימצא בשוק חוות השרתים ומחשוב הענן. העלייה החדה בנפח המידע הזורם ברשת הביאה לצמיחתן של חברות המציעות שירותי אחסון נתונים באופן מרוכז ויעיל. נכון ל-2019, שוק זה נשלט ברובו על ידי חברות אמריקניות וסיניות – וכך נוצר מצב שבו מידע השייך לשאר המדינות ולאזרחיהן, כפוף במובנים רבים לריבונותן של שתי המעצמות.⁴⁸ פיתוח של שירותי אחסון נתונים גדולים ואיכותיים מספיק בישראל עשוי לספק חלופה אטרקטיבית למדינות החוששות להפקיד את המידע שברשותן בידיה של מעצמה כלשהי; במיוחד אם מדובר במעצמה כמו סין, שבלשון המעטה אינה ידועה כחוף מבטחים לזכויות פרט וקניין.

ישראל כבר השכילה לנצל בעבר את יתרונה היחסי בתחום הטכנולוגי לחיזוק מעמדה הגיאופוליטי, אך טרם הועלתה האפשרות של שילוב בין היתרון הטכנולוגי של ישראל לבין יתרונה הגיאוגרפי. חשיבותו של זה האחרון גדולה במיוחד כשמדובר בתשתיות תקשורת הנפרסות בשטח, דוגמת כבלים. ככל שיימצאו ההזדמנויות הטכנולוגיות המתאימות, הפוטנציאל הגלום ברכיב זה של מודל "הלב והעורקים" ילך ויגדל – הן משום שניתן לראות בזרימת הנתונים את "מערכת הדם" של המדינות המפותחות במאה ה-21, הן משום שבתחום זה אין לכאורה חסמים טבעיים כגון אלו שיש בתחום

הגו והמים אשר יגבילו את יכולתה של ישראל לספק משאבים גדולים יותר מנפח השימוש של מדינות האזור.

סיכום

כיצד תוכל מדינת ישראל להבטיח את קיומה לעשרות השנים הבאות? במאמר זה ביקשתי לשרטט את תחילתה של תשובה חדשה לשאלה זו. ישראל תוכל להבטיח את קיומה באמצעות אסטרטגיה רבתי שתתבסס על הרציונל של מה שכיניתי מודל "הלב והעורקים": פיתוח מסיבי של תשתיות בכמה תחומים שישראל נהנית בהם מיתרונות יחסיים – כבישים ומסילות, אנרגיה, מים ותקשורת נתונים – יהפוך את מדינת ישראל לצומת מרכזי בכלכלה האזורית, צומת שחבלה גדולה בו תסב נזק תשתיתי בלתי נסבל בכל המדינות באזור. מצב זה יבטיח לא רק את הישרדותה ושגשוגה של ישראל, אלא ייטיב עם האזור כולו, שכן קיומו של מרכז איתן, עצמאי וחסר שאיפות התפשטות בתוך מערכת אזורית כאוטית ואלומה יסייע בביסוס כללי משחק אזוריים ויהווה ערוץ קשר בין השחקניות השונות. אומנם כבר היום יש מדינות "מרכז" באזור המפרץ הפרסי, אבל לאף אחת מהן אין השילוב של כוח צבאי, יתרונות כלכליים וגיאוגרפיים ומוניטין דתי והיסטורי העומד לרשותה של ישראל.

מימוש מודל "הלב והעורקים" לא ייגמר בתוך שנה, גם לא בתוך עשור. הוא יהיה תהליך ארוך והדרגתי, שיחייב הירתמות ותיאום של חלק נכבד ממשרדי הממשלה – דבר שהמערכת הציבורית בישראל, כידוע, אינה מצטיינת בו. אך נסו לחשוב על התהליך כמעין מעגל קסמים: ככל שמדינת ישראל תפגין יותר יציבות ותינהגה מיותר ביטחון, מדינות האזור יחוו בטוחות יותר להתחבר למערכת התשתיות הישראלית – מה שבתורו יגדיל עוד יותר את ביטחונה של ישראל בזכות ההשפעות של חזון "הלב והעורקים" שפורטו לעיל. העמקת הביטחון והצטרפותן של מדינות נוספות יובילו ליותר השקעות זרות לשם הרחבת התשתיות, ותפקידה של ישראל כמדינת מרכז יגדל וילך.

ראוי לציין שהרעיון של שימוש בתשתיות שונות ככלי של מדיניות חוץ וביטחון אינו זר לחלוטין למקבלי ההחלטות בישראל, ועל כך יעידו מיזמים כמו "מסילות לשלום אזורי" או צינור האיסטמט. חידושו העיקרי של המאמר הנוכחי טמון בהצעה לאגד את שלל המיזמים תחת מסגרת תפיסתית אחת עם היגיון תיאורטי עצמאי ועם שורשים במסורת ההגות היהודית. אולי יחלפו עוד שנים רבות עד שהשיח המדיני-ביטחוני בישראל יצליח להתעלות מעבר לציר שבין "המזרח התיכון החדש" ו"קיר הברזל"; אבל אם הצלחתי לספק כאן אפילו את קצה-קצהו של אוצר מילים ומונחים אלטרנטיבי, דיני.

- 1 להרחבה בדבר מקומם של שני הורמים הללו בחשיבה
האסטרטגית הישראלית ראו יגיל הנקין, "מה יבטיח
את קיומנו?", "השילוח 2 (תשע"ז)", עמ' 47-79.
- 2 למרות ההתבטאויות הסעודיות הפומביות, ישנם
סימנים לכך שהממלכה אינה רואה עוד את הסוגיה
הפולטיטית כמחסום מהותי בפני חימום היחסים עם
ישראל. ראו למשל: Dion Nissenbaum, Dov Lieber and
Stephan Kalin "Saudi Arabia Seeks U.S. Security Pledges,
Nuclear Help for Peace With Israel", *The Wall Street
Journal*, March 9, 2023.
- 3 שמעון פרס ואריה נאור, המזרח התיכון החדש:
מסגרת ותהליכים לעידן השלום, בני-ברק: סטימצקי,
1993, עמ' 78.
- 4 שם, עמ' 48.
- 5 שם, עמ' 61.
- 6 Karl Wolfgang Deutsch, *Political
Community and the North America Area:
International Organization in the Light of
Historical Example*, Princeton: Princeton
University Press, 1957, p. 5.
- 7 ראו הנרי קיסנינג'ר, דיפלומטיה, מאנגלית: דוד בן-
נחום, ירושלים: שלם, 2007, עמ' 37-38.
- 8 להרחבה בנושא זה ראו שני הפרקים הראשונים
בספרם של ניי וקהן Robert Keohane and Joseph Nye,
Power and Interdependence,
New York: Longman, 2001.
- 9 תומס פרידמן, "מעולם שטוח לעולם מהיר, חכם
ועמוק", בתוך קובי מיכאל ואחרים (עורכים), סביבה,
אקלים וביטחון לאומי, חזית חדשה לישראל, תל-
אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2021, עמ' 304.
- 10 שם, עמ' 309.
- 11 קיסנינג'ר, דיפלומטיה, עמ' 233.
- 12 לדוגמה קונקרטיה בהקשר האמריקני, שבנוסף
מרחיבה על אודות מנופי ההשפעה שמדיניות יכולות
לרכוש דרך שליטה במוקדי הרשתות, ראו Thomas
Oatley "Toward a Political Economy
of Complex interdependence", *European
Journal of International Relations* Vol 25 No
(4) (2019).
- 13 להרחבה ראו Hedley Bull, *The Anarchical
Society*, New York: Colombia University
Press, p. 74.
- 14 ראו היו קנדי, מוחמד והחליפות: המזרח התיכון
המוסלמי במאות השישית-האחת עשרה, מאנגלית:
- עמנואל קופלביץ, ירושלים: מוסד ביאליק, 1998, עמ'
24.
- 15 להרחבה על מדיניות הגידור (hedging) של מדינות
המפרץ הקטנות, ראו Yoel Guzansky, "The Foreign-
Policy Tools of Small Powers: Strategic Hedging in the
Persian Gulf", *Middle East Policy* 22:1, pp. 112-122; Sofia
Hamidi and Mohamad Salman, "The Hedging Strategy of
Small Arab Gulf States", *Asian Politics and Policy* 12:2,
pp. 134-144.
- 16 להרחבה על ההתנגדות המקרא לרעיון האימפריאלי,
ראו יורם חזוני, "הלאומיות וחירות המערב", השילוח
7 (תשע"ח), עמ' 47-74.
- 17 אני מבקש להודות בהקשר זה לד"ר רפאל בן-לוי,
שהפנה את תשומת ליבי לנקודה זו.
- 18 ראו משנה תורה לרמב"ם, הלכות מלכים ה, א.
- 19 Population, total – "Middle East & North
Africa", *The World Bank*, זמין במרשתת.
- 20 "Global Trends 2040: A More Contested
World", *USA National Intelligence Council*,
19 p., 2021.
- 21 שם.
- 22 דוד פסיג, 2048, תל-אביב: ידיעות אחרונות, 2010,
עמ' 286-287.
- 23 איל השקס, גשרי הכלכלה: ההזדמנויות החדשות
במזרח התיכון, תל-אביב: מטר, 2021, עמ' 122.
- 24 שם, עמ' 121-122.
- 25 הנתונים לקוחים מתוך אתר הבנק העולמי, ראו
"Container port traffic (TEU: 20 foot
equivalent units) – Israel", *worldbank*
וכן מאתר מועצת הספנות העולמית, ראו 50
"Top Ports", *World Shipping Council*.
- 26 הדירוג מבוסס על שקלול של מרכיבות היחסית
של היעדים השונים, ומספר מקומות הטיסה
הזמינים אליהם בכל שנה. להרחבה על אופן הדירוג
והדירוג עצמו ראו ד"ר ארגון חברות התעופה
הבינלאומי, "Air connectivity: measuring
the connections that drive economic
growth", *IATA*, זמין במרשתת.
- 27 עמנואל בנן, "ישראל והגיאופוליטיקה החדשה של
שוק האנרגיה", מכון ירושלים לאסטרטגיה וביטחון,
אוקטובר 2017.
- 28 השקס, גשרי הכלכלה, עמ' 104.

- 29 נורית גל ואחרים, "אנרגיה מתחדשת – שיתוף פעולה אזוורי בבקעת הירדן: להפוך את טרילמת האנרגיה להודמנות", בתוך סביבה, אקלים וביטחון לאומי, חזית חדשה לישראל, עמ' 179-180.
- 30 "סקירת התפתחויות במשק הגז הטבעי: סיכום לשנת 2021", רשות הגז הטבעי, עמ' 7, 11. זמן במרשתת.
- 31 השקס, גשרי הכלכלה, עמ' 81.
- 32 "סקירת התפתחויות במשק הגז הטבעי: סיכום לשנת 2021", עמ' 7.
- 33 מתוך מזכר ההבנות הרשמי, כפי שפורסם באתר משרד האנרגיה, "היסטוריה במשק האנרגיה: נחתם מזכר ההבנות ההסטורי לשיתוף פעולה אזוורי במאבק במשבר האקלים", 22.11.2021.
- 34 יונתן דובי, "התרופה הגרועה מהחולי: טרפת האנרגיות המתחדשות", השילוח 29 (תשפ"ב), עמ' 40.
- 35 מעניינים בהקשר זה דבריה של שרת האנרגיה הישראלית דאו, קארין אלהרר, במעמד החתימה על מזכר ההבנות. ראו "היסטוריה במשק האנרגיה", אתר משרד האנרגיה והתשתיות.
- 36 "The Eastern Mediterranean Pipeline (EastMed), International Infrastructures", DEPA, זמן במרשתת.
- 37 דני זקן, "צנרת הגז של טורקיה מועילה להפשרת היחסים עם ישראל ואיחוד האמירויות", גלובס, 24.3.2022.
- 38 בהקשר זה ראו גם ניצן דוד פוקס, "ישראל צריכה להימנע מצינור גז עם טורקיה", המשחק הגדול, 30.5.2022. יש לציין כי נכון לכתיבת שורות אלה, כמה חודשים לאחר הקמת הממשלה החדשה, נדמה
- שישראל נסוגה מנתיב זה, לטובת הגישה שאפיינה את ממשלות נתניהו הקודמות ושמה את הדגש על היחסים עם יוון וקפריסין.
- 39 "הסכם קצא"א – Red-Med: רקע לדין בנושא ההשלכות הסביבתיות של ההסכם", מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 28.11.2021.
- 40 לדוגמה לקו המחשבה הזה ראו אורנה מזרחי, "הסכם הגז עם לבנון – פשרה שיתרונותיה עולים על חסרונותיה", המכון למחקרי ביטחון לאומי, 23.10.22.
- 41 השקס, גשרי הכלכלה, עמ' 142.
- 42 אנטון ברקובסקי וארנון סופר, שינוי האקלים, גיאואסטרטגיה וביטחון לאומי: המזרח התיכון וישראל, קתדרת חייקין לגיאואסטרטגיה, ינואר 2021, עמ' 25.
- 43 השקס, גשרי הכלכלה, עמ' 142.
- 44 Lojien Ben Gasseem, "Saudi Arabia meeting water scarcity challenge with innovation", Arab News, 25.1.2021.
- 45 "Water in Saudi Arabia: Desalination, Wastewater, and Privatization", U.S. Saudi Business Council, 7.1.2021.
- 46 נתוני רשות המים. ראו <https://bit.ly/hatpala>.
- 47 "צריכת המים לשנת 2020 – דו"ח מסכם", רשות המים, אוקטובר 2021. זמן במרשתת.
- 48 Przemyslaw Roguski, "The Geopolitics of Cloud Computing", in Izabela Albrycht et al. (ed.), Geopolitics of Emerging and Disruptive Technologies, Krakow: The Kosciuszko Institute, 2020, pp 81-82.